

Dražen Maršić

Rimske portretne stele iz Vranjica

Dražen Maršić
HR, 23000 Zadar
Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Obala kralja Petra
Krešimira IV br. 2

U radu se obrađuje skupina od pet rimskih nadgrobnih stela s portretima pokojnika otkrivenih ili uzidanih na prostoru mjesta Vranjica. Razmatra se njihova strukturalna tipologija, analiziraju moderne, stilske i ikonografske odlike portreta, problematizira sadržaj natpisa, te koncizno podastiru svekoliki elementi precizne ili okvirne datacije.

Ključne riječi: Vranjic, stele, portreti, Salona

UDK: 904:726.829>(497.5 Vranjic)“652“

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 3. srpnja 2011.

1. Uvod

Uz Vranjic se kao mjesto nalaza, odnosno mjesto u kojemu se prvi put spominju, vezuje pet rimskih nadgrobnih stela s portretima pokojnika. Neke od njih sigurno su donesene iz Salone, dok su druge neosporno podrijetlom iz samoga mjesta. Vranjičkim se primjerkom donedavno držao i fragment donje polovice stele inv. br. 410 D iz Arheološkog muzeja u Splitu, ali je recentna analiza pokazala da je komad zapravo podrijetlom sa sjeverne saloničanske nekropole i da s Vranjicom nije nikada imao veze.¹ Pet primjeraka koji će se razmatrati u ovom radu u hrvatskoj su arheološkoj i inoj publicistici samo sumarno opisani: don F. Bulić kratko opisuje stelu kat. 4,² D. Kečkemet i I. Javorčić osvrću se na isti komad i dvije stele u kući Benzon (kat. 1-2),³ autor ovih redaka obradio je nakon otkrića stelu kat. 3 u lokalnom mjesečniku Solinska kronika,⁴ a kasnije sve primjerke uključio u doktorsku disertaciju,⁵ dok je E. Marin u najnovijem izdanju Salona IV po prvi puta objavio fragment kat. 5.⁶ Nakon nedavnih više nego značajnih otkrića u podmorju Vranjica, među kojima i brojnih primjeraka kamene plastike upotrijebljenih kao običnoga građevnog materijala, došao je pravi trenutak da se toj skupini nadgrobnih plastike posveti dužna pozornost i da je se obradi kao zaokruženu cjelinu iako ona mikrotopografski to zapravo nije.

Kao što se uvrijedilo kod obrade istorodnih spomenika kojih je brojem nedovoljno za izradu iscrpnoga kataloga na kraju radnje, a previše za zasebno i kontinuirano razmatranje, najprije se donosi manji katalog s osnovnim podacima. Spomenici su manje-više numerirani prema kronološkom kriteriju i to iz dva razloga: jer nije moguće utvrditi siguran kronološki slijed bilježenja njihova postojanja, i jer ne donose svi natpise da bi se kao kriterij upotrijebili repertoriji latinskih natpisa i njihove kasnije nadopune.

2. Katalog

1. Središnji dio stele uzidan u dvoru kuće Benzon, Obala pomoraca 63, Vranjic. Podrijetlom zasigurno iz Salone. Domaći vapnenac. Visina 1,19 m, širina 0,76 m, debljinu nije moguće odrediti. Bibliografija: CIL 3, 2575 (natpis); D. Kečkemet – I. Javorčić 1984, str. 34 sa sl. na str. 35 (desno). Druga polovina 1. stoljeća ili početak 2. stoljeća poslije Krista (kasnije flavijevsko ili Trajanovo doba). Sl. 1.

Fragment je odlomljen u gornjoj trećini portretnoga polja (u visini ramena prikazanih figura) i neposredno iznad donjega ruba natpisnog polja. Nedostaju glave pokojnika i zabat u gornjem te profilacija natpisnoga polja i klin za učvršćivanje u donjem dijelu. Sačuvani dio portretnoga polja izrađen je u obliku duboke niše, nekoć najvjerojatnije pravo-

1 D. Maršić 2009, str. 33 i d., sl. 1-2 i 4.

2 F. Bulić 1914, str. 106.

3 D. Kečkemet - I. Javorčić, 1984, str. 25 i d.

4 D. Maršić 1996, str. 17.

5 D. Maršić 2002, str. 269 i d., kat. 75-77, tab. 17.

6 Salona IV, str. 348-349, kat. 127 sa sl. (E. Marin).

Sl. 1. Portretna stela Valerija

kutna oblika, uokvirene s dva nejednako sačuvana pilastra. Figure pokojnika unutar niše počivaju na postolju u obliku konzole. Obje su odjevene u tuniku i togu i obje u rukama drže *volumen*. Prema tome, već iz prikaza je vidljivo da su pokojnici rimski građani, što potvrđuje i sadržaj epitafa. Natpisno je polje obrubljeno »S« profilom (*cyma reversa*) i vanjskim ravnim okvirom. Natpis je pisan monumentalnom kapitalom i raspoređen u šest redaka. Mjestimice su sačuvani znakovi interpunkcije. U posljednjem retku zamjenjuju ih tri *hederae distinguens*. Tekst natpisa glasi:

C · VALERIO
 PRIMIGENIO
 C · VALERIO C · F ·
 METALLICO
 PLOTIA · AMAND
 VIRO · ET · FIL ·

C(aio) Valerio / Primigenio; / C(aio) Valerio C(ai) f(ilio) / Metallico; / Plotia Amand(a) / viro et fil(io).

Stelu je suprugu Gaju Valeriju Primigeniju i sinu Gaju Valeriju Metaliku podigla supruga i majka Plotija Amanda.

2. Stela uzidana na terasi kuće Benzon, Obala pomorca 64, Vranjic. Podrijetlom zasigurno iz Salone. Domaći vapnenac. Visina 0,73 m, širina 0,35 m, debljinu nije moguće odrediti. D. Kečkemet - I. Javorčić 1984, str. 25. Trajanovo doba (sam kraj 1. ili početak 2. stoljeća poslije Krista). Sl. 2.

Sl. 2. Portretna stela nepoznatoga mladića

Osim što je uzidana na terasi na način da je okvir prozora postavljen točno po njezinoj lijevoj uzdužnoj osi, stela je relativno dobro sačuvana, iako odlomljena po horizontali natpisnoga polja. U gornjem dijelu završava plastičnim trokutnim zabatom koji je gotovo u cijelosti sačuvan, ali je reduciranoga sadržaja epistila. Središte zabata ispunja prikaz četverolisne rozete flankirane pticama. Portretno je polje izrađeno u obliku pravokutne niše ukovirene pilastrima. Lijevi je pilastar djelomice sačuvan, a desni je otučen ili se krije ispod nanosa žbuke. Unutar niše je prikazana polufigura mladića, sačuvana u cijelosti. Mladić je odjeven u tuniku i togu, a u svojoj lijevoj ruci drži *volumen*. Riječ je o tipičnoj civilnoj prezentaciji rimskoga građanina. Natpisno je polje obrubljeno uskim vanjskim okvirom i unutrašnjim »S« profilom (*cyma reversa*). Nema tragova natpisa. Nedostaje i podnožje s klinom za usađivanje u bazu. U trenutku pisanja rada, stela je bila obojana i loše vidljivih detalja u odnosu na ilustraciju koja je priložena i koja je starijega datuma.⁷

3. Stela uzidana u Ulici Dom don Frane Bulića 1, Vranjic. Podrijetlom iz Salone ili iz Vranjica. Domaći vapnenac. Visina 0,70 m, širina 0,35 m, debljinu nije moguće izmjeriti. Bibliografija: D. Maršić 1996, str. 17, sa sl. Kraj 3. ili početak 4. stoljeća poslije Krista. Sl. 3.

Osim što je uzidana u funkciji spolija, stela je gotovo u cijelosti sačuvana. Gornji joj je dio koncipiran u obliku trokutnoga zabata »upisanog« u pravokutni završetak spomenika. Obrubljuju ga vanjski ravni okvir i unutrašnji »S« profil (*cyma reversa*). Središte mu ispunja žensko poprsje sa zanimljivom i za priobalno područje provincije nesvakidašnjom frizurou (masivne pletenice ili raspuštena kosa). Detalji odjeće nisu uočljivi. S obzirom na gentilno ime supruga i vrijeme izrade spomenika, pokojnica je sigurno slobodnorodena rimska građanka (*ingenua*). Trokutna polja između kraćih stranica zabata i pravokutnog završetka spomenika funkcioniraju kao pseudoakroteriji i dekorirani su stiliziranim palmetama. Desno je polje u trenutku autopsije djelomice bilo vidljivo, dok se lijevo kriolo ispod nanosa žbuke. Natpisno je polje obrubljeno »S« profilom (*cyma reversa*) i vanjskim ravnim okvirom. Natpis je pisan kurzivnom kapitalom i raspoređen u sedam redaka. Okomite crtice slova M i N polukružno se izvijaju prema vani, desna crtica slova V završava malom vodoravnom crticom, slovo A ima oblik grčkog slova lambda. Tekst natpisa glasi:

Sl. 3. Portretna stela Statije Ursule

D · M
AVR · TIT
VS · STAT
IAE VRS
VLE CO
NIVGI
B · M

D(is) M(anibus) / Aur(elius) Tit(us) Stat(iae) Urs(ul(a)e) co(niugi) / b(ene) m(erenti).

Stelu je Statiji Ursuli podigao njezin suprug Aurelije Tit.

4. Fragment stele otkriven godine 1912. na lokalitetu Čučine kuće, južnije od Jurićevih kuća, pokraj ranokršćanskoga grobišta Crikvine, na otprilike sredini vranjičkoga poluotoka. Pohranjen u Arheološkome muzeju u Splitu, inv. br. 438 D, nepoznatog mjesta čuvanja. Domaći vapnenac. Visina 0,33 m, širina 0,24 m, debljina 0,14 m. Bi-

⁷ Na fotografiji zahvaljujem akademiku Nenadu Cambiju.

bliografija: F. Bulić 1914, str. 106; D. Kečkemet – I. Javorčić 1984, str. 39. Datacija teško određiva.

Sudeći po Bulićevu opisu, od stele je bio sačuvan tek manji, zacijelo amorfan fragment. U gornjem dijelu bijaše sačuvana glava žene (protoma) rađena u većem formatu, a ispod nje druga, znatno manja glava. Vjerojatno je riječ o prikazu majke s djetetom u prednjem planu. U suprotnom, glava bi žene neprirodno visjela iznad donje glave. S obzirom na činjenicu da Bulić ne spominje ostatke natpisa, on se vjerojatno nalazio ispod prikaza, u zasebnom polju, pa bi bila riječ o ostatku središnjega polja s likovima pokojnika.

5. Fragment stele otkriven godine 1922. u Vranjicu i otkupljen za Arheološki muzej u Splitu, pohranjen pod inv. br. 5037 A. Mramor. Visina 0,18 m, širina 0,14 m, debljina 0,015 m. Visina slova 2,2-2,5 cm. Bibliografija: Salona IV, str. 348-349, kat. 127 sa sl. (E. Marin). Drugo ili treće desetljeće 4. stoljeća poslije Krista. Sl. 4.

Od spomenika je sačuvan fragment odlomljen na sve četiri strane, pa je vrsta spomenika upitna. S obzirom na izvedbu reljefa koji je veoma plitak, upravo grafički izveden, ne može biti riječ o izlistanoj stranici sanduka sarkofaga, i to njegovu pročelju na kojemu bi se prikaz u tom slučaju morao nalaziti. Zacijelo je riječ o maloj mramornoj steli pravokutnoga oblika, dakle u formi titula, visokoj do najviše 0,5 m. U prilog takvoj pretpostavci govori činjenica da je portret pokojnice umetnut u isto polje u kojemu je i epitaf. Natpis je vjerojatno izvorno bio u gornjem dijelu spomenika, sa završnim formulama u visini pokojničine glave, dok je poprsje ispunjalo donji dio spomenika. Od ženina je portreta preostao je veći dio glave bez brade, vrata i lijeve sljepoočnice s licem. Na glavi nosi varijantu *Zopfkranzfrisur* poznatu kao tzv. *Rundflechtfrisur*. Prednji dio kose podijeljen je središnjim razdjeljkom i zatim iščešljan u četiri kriške s onduliranim pramenovima sa svake strane razdjeljka. Odatle je kosa iščešljana iza ušiju i prema zatiljku gdje je skupljena u dvije pletenice koje su podignute (i vjerojatno prekrížene) na vrh tjemena te tako formiraju svojevrсни vijenac. Na desnome pokojničinu uhu visi okrugla ili blago kruškolika kalotasta naušnica. Iza i ispod uha je vidljivo nekoliko plastičnih rebra kojih je pripadnost dvojbena: jedna je mogućnost da pripadaju ogrtaču koji je u tom slučaju bio prebačen preko stražnjeg dijela glave, a druga da je riječ o uvojcima is-

Sl. 4. Fragment spomenika nepoznate starije žene

puštenima iz mase kose skupljene na zatiljku. S obzirom na to da se rebra podvlače pod pletenicu, a ne idu iznad nje, i da se među njima pojavljuje i jedno dužine uha, gotovo sigurno su u pitanju uvojci. Natpis je pisan rustičnom kapitalom, a prethodno je izvršena priprema u vidu nepravilnih ordinacijskih crta. Sačuvani su tragovi četiriju redaka teksta. U prvome je vjerojatno stajalo pokojničino ime (preostali su samo donji serifi slova),⁸ u drugome je dativni oblik riječi *coniux*, treći redak je teško protumačiti (D=dierum?), a slova OS vjerojatno pripadaju riječi *pos(uit)*. Na kraju trećeg retka je trokutasti znak interpunkcije. Transkripcija natpisa dakle glasi:

[.....]
[.]ONIVGI I[.]
[.]D ·
[.]OS

Nepoznatoj pokojnici stelu je očito postavio suprug, također nepoznata imena.

8 Prema E. Marinu prvo bi slovo moglo biti M, drugo L, treće E, dok bi četvrto bilo O, G ili C: Salona IV, str. 348. Međutim, moguće su i drukčije kombinacije, npr. ona da je riječ o slovima „MLO“.

3. Tipologija

Prva tema kojom se valja pozabaviti jest strukturalno utemeljena tipologija vranjičkih stela. Pojam »tip« najbolje se može objasniti kao težnja jednoga ili više umjetnika (radionice) da pripadajuće dijelove nekog spomenika izvede prema manje-više ustaljenom (nepromjenjivom) obrascu-shemi, pri čemu karakter te sheme (modela) određuje u prvom redu odnos vanjske forme i strukture (ustrojstva).⁹ Strukturalno poimanje sadržajnoga odnosa vanjske forme i ustrojstva, posebice kada su ti elementi shvaćeni kao arhitektonska dekoracija, počiva na premisi da su uzori koji su uvjetovali oblikovnu i unutarnju koncepciju preuzeti iz stvarne, u ovom slučaju nadgrobne arhitekture, i da su u većoj ili manjoj mjeri shematizirani i prilagođeni plošnoj koncepciji nadgrobne stele.¹⁰ Traganje za podrijetlom dekoracije bitno je zbog pravilne interpretacije ukupnoga vanjskog i unutrašnjeg ustrojstva spomenika, kao rezultata izraza svih sastavnih elemenata. Naime, tektonika i unutarnje ustrojstvo - posebice koncepcija portretnoga polja - dobrim dijelom određuju ostale elemente, te na taj način o njima ovisi karakter neke stele i tipa u cjelini.

Steli obitelji *Valerius* (kat. 1) portretno polje uokviruje nosivi arhitektonski aparat koji formiraju pilastri ravnoga tijela i jednostavno profiliranih baza, iza kojih se naziru ante uz koje su fiktivno prislonjeni. Ante su neznatno šire od pilastara, a baze imaju oblo profiliranu plintu (*torus*) i žlijeb (*scotia*) flankiran s dva uska prstena. Desni je pilastar dobro sačuvan, a lijevi je danas u cijelosti odlomljen, ali se jasno prate njegovi obrisi. Kapiteli pilastara nisu sačuvani. Izgled nedostajućega gornjeg dijela spomenika nije moguće rekonstruirati sa stopostotnom sigurnošću. Najvjerojatnije je bila riječ o klasičnom arhitravu i trokutnom zabatu, ali se ta pretpostavka više temelji na iskustvenim razlozima nego na konkretnim argumentima. Isto tako, nije moguće odgonetnuti je li zabat bio upisan u pravokutni završetak spomenika ili izrađen u punom volumenu. Donji dio stele funkcionira kao natpisno polje. Fino klesana slova postavljena su u udubljeno polje uokvirano »S« profilom (*cyma reversa*) i vanjskim ravnim trakama. Nedostaju donji profil i ravno podnožje. Zanimljivo je da bočne stranice »S« profila nisu postavljene u osi s unutrašnjim rubovima pilastara gornjeg polja, čime je i vizualno natpisno polje definirano kao zaseban dio spomenika.

Neovisno o izgledu izgubljenoga gornjeg dijela posve je očito da stela *Valerija* pripada tipu »arhitektonske stele« ili »stela u obliku edikule«, i to najvjerojatnije najbrojniji inačici s arhitravom.¹¹ Pridodamo li sačuvanom dijelu spomenika visinu izgubljenih glava, entablature i zabata, kao i nedostajući donji dio, izvornu visinu moguće je projicirati na približno 2 m.

Istom tipu nedvojbeno pripada i stela mladića (kat. 2), koja je - iako nepotpuna - sačuvala prepoznatljiva arhitektonska obilježja i još uvijek posjeduje zabat izveden u punom volumenu. Zabata je obrubljen vanjskom ravnim trakom na sve tri strane i unutrašnjim »S« profilom (*cyma reversa*) na katetama. Središte mu ispunja stilizirani četverolisni cvijet koji je nekoć bio flankiran pticama. U desnom se uglu figura ptice sačuvala, dok je u lijevom uglu otučena zajedno s pripadajućim dijelom zabata. Ispod zabata, odvojena njegovom visokom horizontalnom ravnim trakom, koja bi valjda trebala predstavljati friz i gredu zajedno, izrađena je pravokutna niša u funkciji portretnoga polja, i ovaj put uokvirana pilastrima koji su stajali na niskoj profiliranoj bazi. Onaj na lijevoj strani djelomice je sačuvan, a desni je otučen ili se krije ispod nanosa žbuke. Natpisno je polje koncipirano na isti način kao i kod stele kat. 1, s vanjskim ravnim okvirom i unutrašnjim profilom tipa *cyma reversa*. Stela nepoznatoga mladića ponavlja istu shemu kao i stela kat. 1, ali uz primjetnu redukciju kiparskoga umijeća i shematizaciju arhitekture (npr. u redukciji visine epistila). Iz toga razloga realno je pretpostaviti da je nešto malo kasnija od stele kat. 1. U izgledu njezina gornjega dijela trebalo bi otprilike tražiti nadopunu steli kat. 1.

Umjesto trodijelne sheme (1. podnožje s natpisom, 2. portretno polje, 3. zabat), stela *Statije Ursule* (kat. 3) ima dvodijelnu shemu koja se sastoji od natpisnog polja i zabata s portretom. Pripada najbrojnijem tipu rimskih nadgrobničkih stela kojima je profilacijom uokvirana cijela ploha ploče ili barem njezin najveći dio, zbog čega se pojmovno definiraju kao »profilirane stele«. Te stele imaju neke elemente arhitektonskog podrijetla kao što su zabat i akroteriji (u reduciranoj izvedbi pseudozabat i pseudoakroteriji), ali su oni izgubili esencijalnu funkciju i transformirali se u običnu dekoraciju. U talijanskoj su se terminologiji za njih ukorijenili nazivi »stela semplicemente riquadrate«¹² ili »stela corniciate«,¹³ a u njemačkoj naziv

9 O kriterijima tzv. strukturalne tipologije, razlici prema materijalnoj ili likovnoj tipologiji te ustrojstvu i vanjskoj formi kao glavnim kriterijima tako utemeljene tipologizacije usp. H. Gabelmann 1972, str. 65 i d. i H. Gabelmann 1977, str. 199 i d. Usp. i H. Pflug 1989, str. 31 i d., gdje se navodi i starija literatura.

10 H. Pflug 1989, str. 56 i d. (ikonologija).

11 O stručnoj terminologiji i njezinim inačicama usp. H. Pflug 1989, str. 32, 39 i d., gdje se donosi i druga relevantna literatura.

12 G. A. Mansuelli 1956, str. 368 i d.

13 F. Rebecchi 1972, str. 181 i d., osob. 189 i d.

»profilgerahmte Stelen«,¹⁴ ali je značenje svih naziva identično i podrazumjeva temeljne odrednice tipa. S obzirom na prisutnost trokutnoga zabata, mala vranjička stela pripada daleko najčešćoj i najbrojnijoj izvedbenoj varijanti, onoj pod nazivom »profilirane zabatne stele«. ¹⁵ Takve su stele karakteristične za svaki kutak rimskoga Carstva, a na istočnoj se obali Jadrana pojavljuju u ama baš svim većim urbanim i izvanurbanim sredinama. Većina ih je jednostavnoga epigrafskoga programa, ali neki primjerci kao paralelne varijante nose i portrete, i to pretežito na mjestu koje je prethodno bilo rezervirano za neke druge sadržaje, kako to zorno pokazuje stela kat. 2.¹⁶ Riječ je uglavnom o spomenicima malih gabarita, očito i jeftinije izrade, koji karakteriziraju kamenoklesarsku produkciju dijela 2., čitavoga 3. i prve polovine 4. stoljeća poslije Krista.¹⁷ Od sličnih se stela 1. stoljeća i dijela 2. stoljeća poslije Krista razlikuju po tome što nemaju visoko podnožje i nisu tako vršne izrade, jer su ne samo rad kvalitetnih radionica nego i neukih majstora.¹⁸

O unutrašnjem ustrojstvu i vanjskoj formi fragmenta kat. 4 nemamo nikakvih spoznaja u pismenoj predaji, očito stoga jer preživjelih sadržaja koji bi na to upućivali nije ni bilo, a nažalost spomenik nije moguće locirati u Arheološkome muzeju u Splitu poradi autopsije. Stoga se moramo osloniti na opis ženine glave (»protome«) za koju Bulić kaže da je »piu grande« i glave ispod nje (»sotto«) koja je »piu piccola«. ¹⁹ Zacijelo se radilo o portretu majke s djetetom u prvom planu, što je na salonitanskoj sepulkralnoj baštini rijetka pojava.²⁰ Bulić ne kaže dijeli li glave neki element ili ih ne dijeli, ali valja pretpostaviti da bi to ipak prepoznao i spomenuo da je to bio slučaj. Prema tome, veoma je vjerojatno da je bila riječ o portretnom polju spomenika s prikazom majke i djeteta ispred nje. Sudeći prema debljini fragmenta (0,14 m), koja je premala za akroterij sarkofaga i odgovara steli (odgovarala bi eventualno i stranici sanduka manjega sarkofaga?), te sačuvanoj visini (0,33 m), do-

lazimo do zaključka da nije bila riječ o sasvim maloj steli. Naime, pridodamo li sačuvanoj visini nekakav vršni dio (zabat?), nedostajući dio slikovnoga polja i kompletno natpisno polje u donjem dijelu, visina spomenika išla bi od nešto ispod 1 m do možda čak 2 m.²¹ Dalje od toga nije moguće ići. Problem oblikovne koncepcije i tipa stele, odnosno sheme, ostaju do daljnjega nerješive enigme.

Nešto sigurniju rekonstrukciju omogućuje fragment stele kat. 5. Iako je i on amorfno karakteriziran, činjenica da je portret pokojnice umetnut unutar natpisa, zapravo ispod njega, govori u prilog pretpostavke da je cijelo pročelje bilo oblikovano kao jedno polje i to najvjerojatnije bez profilacije ili vanjskoga okvira. Njihova pojava, naime, gubi svaki smisao kod opisanoga rješenja. U izgled gornjega dijela nije moguće proniknuti, ali je zbog male debljine ploče od svega 1,5 cm malo vjerojatno da ga je kružio zabat ili neki drugi završetak. Sva je prilika da je stela imala pravokutni, tj. ravan kraj i to bez ikakve dekoracije, tj. da je bila koncipirana u obliku okomito izduženog titula.²² Naravno, to ipak ostaje samo radna pretpostavka. Pretpostavljenom koncepcijom stelu bi bilo moguće svrstati u tip koji se može pojmovno definirati kao »nearhitektonske pravokutne stele«²³ ili »neraščlanjene pravokutne stele«.²⁴ Kao i druge varijante neraščlanjenih stela – sa zabatnim i polukružnim završetkom – pravokutne su neraščlanjene stele rijetke u ikoničnoj izvedbi i imaju se tretirati kao varijante, a ne tipovi.²⁵ Osobitost je našeg fragmenta što je portret u donjem, a ne u gornjem dijelu spomenika.

4. Portreti

Brojem i vrsnoćom izrade portreta prednjači stela kat. 1, dva su portreta bila vidljiva i na steli kat. 4, dok je na preostalim stelama prikazan po jedan portret (kat. 2-3, 5).

Gaj Valerije Primigenije i sin mu G. Valerije Metalik prikazani su kao togati, dakle u rimskoj građanskoj nošnji

14 H. Pflug 1989, str. 32, 37 i d., gdje se donosi i druga relevantna literatura i elaborira pitanje ovoga stručnog naziva i njegovih inačica.

15 H. Pflug 1989, str. 37.

16 Usp. npr. mnogobrojne salonitanske primjerke toga tipa: S. Rinaldi Tufi 1971, str. 125-126, kat. br. 21 i d.

17 D. Maršić 2002, str. 64.

18 D. Maršić 2007, str. 207.

19 F. Bulić 1914, str. 106. Nešto drugačiji opis donosi Inventarna knjiga D, ad. 438.

20 Takvo rješenje iskazuje npr. stela Salona-Trogir, na kojoj su ispred roditelja prikazana njihova dva sina: D. Maršić 2004b, str. 112 i d., sl. 1-3 i 7.

21 U tom smislu u usporedbu se može uzeti nekoliko salonitanskih stela. Stela Kataplje otkrivena na Šolti, debljine točno 0,14 m, visine je 0,56 m, ali bez nedostajućega donjeg dijela (S. Rinaldi Tufi 1971, str. 107, kat. 29, tab. 9, sl. 2). Stela mladića Honesima iz Košuta kraj Garduna, debljine 0,16 m, visine je 1,01 m s tim da joj nedostaje gornji dio portretnog polja i cijeli zabat (S. Rinaldi Tufi 1971, str. 110, kat. 36, tab. 10, sl. 4). Čuvena salonitanska stela Aurelija Valerina debljine je 0,15 m, a visine čak 2,07 m (S. Rinaldi Tufi 1971, str. 102, kat. 18, tab. 5, sl. 5).

22 Usp. npr. 5 cm debeli titulus Petronije Urse iz Zadra: I. Fadić 2007, str. 165 i d., osob. 171 i d., sl. 9.

23 G. A. Mansuelli 1967, str. 131, br. 18, sl. 28 (tip D).

24 Za takve stele usp. H. Pflug 1989, str. 34.

25 D. Maršić 2002, str. 55 i d.

formiranoj od gornje toge i donje tunike vidljive samo u trokutastom isječku ispod vrata.²⁶ Oba su prikazana u istoj gesti izlaganja desne ruke preko grudiju kako pridržavaju skut toge podignut na lijevo rame i sa svitkom (*volumen*) u savijenoj lijevoj ruci. U ovom slučaju svitak sigurno predstavlja znamen poveljom ozakonjenoga rimskoga građanstva.²⁷ Drapiranje njihovih toga dijelom se razlikuje. Desnom liku toga pada naprijed preko desnoga ramena i očito je negdje oko koljena podignuta kao *sinus* i bačena preko lijeve ruke (donji dio sinusa se zbog visine prikaza ne vidi). Ispod desne ruke vidljivi su nabori toge preko grudiju i traka nabora (*balteus*) iz koje je izvučen manji *umbo* u obliku slova U, podignut na lijevo rame ili glavu. Kod lijevoga lika *sinus* je vidljiv uz lijevu ruku, također u gornjem dijelu, ispod desne ruke je *balteus*, ali bez umba, a ispod njega vidljiv je dio razvučene tkanine toge. Riječ je o dva različita načina drapiranja toge, od njemačkoga znanstvenika H. R. Goettea označena kao Ad (lijevi lik) i Ba (desni lik). Tip Ad pojavljuje se već tijekom kasne republike i zadržava do u ranocarsko doba (otprilike od Augustova do Domicijanova vremena), dok se tip Ba pojavljuje najranije na Ari Pacis i zadržava tijekom cijeloga 1. i 2. stoljeća poslije Krista.²⁸ Neobičnost izvedbe prvoga tipa drapiranja očituje se u tome što je desno rame obgrljeno togom kao u zavoju, jer je kod brojnih primjera u statuarnoj plastici najčešće slobodno od draperije. Iz navedenoga bi se smjelo zaključiti da lijeva figura vjerojatno prikazuje oca, Gaja Valerija Primigenija, a desna sina mu G. Valerija Metalika, jer bi otac valjda trebao nositi togu na tradicionalniji, a sin na suvremeni način. Tu pretpostavku potkrjepljuje činjenica da je lijevi lik nešto viši, zacijelo jer je i važniji. Osim činjenice da je izradom tunike s naborima standardnoga »V« oblika, gestikulaturom i draperijom gornjega dijela toge prikazan na tragu ranije spomenutih prikaza, o tipu toge koju nosi mladić sa stele br. 2 nije uputno raspravljati zbog reduciranoga isječka prikaza. Naime, dok su na steli br. 1 portreti praktički izrađeni u produženom polifiguralnom isječku (ispod visine struka), kod stele br. 2 portret je reduciran gotovo do polovi-

ce grudnog koša, tj. formatiran u visini poprsja.²⁹ Iz tog razloga, *umbo* - ako je i zamišljen - nije bilo moguće prikazati, već ga po visini pokriva ravni okvir natpisnoga polja. *Sinus* je čini se sigurno postojao i njegov se gornji dio može prepoznati u traci koja pada niz lijevo rame. Rad je sveukupno lošiji, neprecizniji i s većim stupnjem shematizacije. Mladić je prikazan frontalno, ravno usmjerenog pogleda. Glava mu je izdužena, a lice punačko. Krajevi usana okrenuti su prema gore pa se stječe dojam da se smije. Nos je otučen, ali je nekoć bio jasno izdužen. Oči su isklesane bez šarenica i zjenica, i to tako da su bademastog oblikovanja i vanjskih krajeva ukošenih prema dolje. Jedan detalj, međutim, unatoč primitivnom likovnom jeziku ispričan je dovoljno jasno i precizno, a to su modne karakteristike. Pramenovi su izrađeni dubokim upanim linijama, jednostavno su spušteni s tjemena prema čelu te završavaju u polukružnoj liniji i na sredini se blago rastvaraju. Nema ni najmanje sumnje da je posrijedi moda nastala pod utjecajem ranih portretnih tipova cara Trajana koje karakteriziraju jednostavne frizure kapolike forme s potpuno »ispeglanom« i uz lubanju prileglom kosom. Takva koncepcija posebice je izražena na prva dva careva tipa, dok na kasnijima kosa ipak znatno okrupnjuje (posebice iznad ušiju), prikazuje se plastičnije, slojevitije i s razigranim vršcima.³⁰ Mladićeva frizura evidentno evocira jedan od prva dva Trajanova tipa, nastala već u prvim godinama vladavine, ali je zbog stupnja shematizacije i bliskosti dvaju tipova teško reći kojega od njih dva.³¹ U provincijalnoj je umjetnosti Dalmacije takva moda već odranije poznata. Najbližu usporedbu mladićevoj frizuri predstavlja frizura naronitanskoga dekuriona Gaja Publicija Romana, čiji portret, iako izlisan, jasno pokazuje i neke crte Trajanova lica.³² Crte lica vranjičkoga mladića donekle pak podsjećaju na portret dječaka Gaja Laberija Valesa iz Sinja (nekoć Gardun), čija je stela također datirana u Trajanovo doba, a fizionomija podsjeća na cara.³³ Od sva tri rada vranjička je stela neosporno najslabije kvalitete izrade.

Statiju Ursulu (kat. 3) portret prikazuje frontalno, otprilike u isječku do ispod visine ramena. Isklesan je u vrlo

26 O podrijetlu, izradi, krojevima, drapiranju i simbolizmu toge usp. H. R. Goette 1990, str. 2 i d. Od domaće lit. usp. S. Schönauer 2001, str. 97 i d., sl. 12 i d. O tunici pregledno N. Goldman 2001, str. 221 i d., sl. 13.10.

27 O svitku (rotulu) općenito: EAA VI, 1965, str. 1031 i d., s.v. *rotulo* (Bertelli). O mogućnosti da na nadgrobnim spomenicima svitak katkad prikazuje i testament te razlozima takve interpretacije: H. Pflug 1989, str. 94 i bilj. 563.

28 Ad: H. R. Goette 1990, str. 27 i d., tab. 4, sl. 5-6; S. Schönauer 2001, 399, sl. 21; Ba: H. R. Goette 1990, str. 29 i d., tab. 5 i d.; S. Schönauer 2001, str. 399, sl. 22.

29 O razlikovanju pojedinih oblika prikaza usp. H. Pflug 1989, str. 78 i d., osob. 82, bilj. 479.

30 Umjesto starije literature usp. povijesno-kritički prikaz problematike poznavanja Trajanovih portreta: D. Boschung 1999, str. 137 i d.

31 O prva dva tipa: D. Boschung 1999, str. 139 i d., sl. 2, tip I i II, sl. 3. Usp. i D. Boschung 2002, 169 i d., sl. 192 (I i II).

32 S. Rinaldi Tufi 1971, str. 99 i d., kat. 14, tab. 5, sl. 4; N. Cambi 2000, str. 54, tab. 96, br. 72.

33 N. Cambi 2000, str. 53, tab. 95, br. 71.

plitkom reljefu, a zbog formata uvjetovanog poljem u kojem se nalazi (zabat) egzekucija je jako loše kvalitete. Portret je i izlizan pa su fizionomijski detalji, izvorno krajnje shematizirani, jedva zamjetni. Najzanimljiviji detalj portreta svakako je frizura. Modelirana je tako da je kosa na tjemenu podijeljena na razdjeljak i odatle iščešljana preko ušiju, odakle se na ramena spuštaju dva duga uvojka. »Uvojci« su izrađeni ili s ciljem prikazivanja pravih pletenica ili s namjerom da se prikaže duga kosa. Iz neposredne se blizine jasno uočavaju paralelna i djelomice ukošena »rebra« koja idu u prilog teze o pletenicama, ali to može biti i odraz nemogućnosti umjetnika da drugačije oblikuje masu kose.³⁴ Prikazana dužina nije ništa neobično za rimsku ženu 3. i 4. stoljeća, ali je neobično da pramenovi nisu uhvaćeni u pletenicu podignutu visoko na tjeme (*Scheitelzopf*) ili npr. spleteni i položeni na kalotu lubanje poput vijenca, turbana ili u nekoj drugoj izvedbenoj varijanti (*Zopfkrantzfrisur*, *Rundflechtfrisur*, *Turbanfrisur* i sl.).³⁵

Važnost pojave ovakvog tipa frizure očituje se u činjenici da je to jedini primjer takve mode, neovisno o njezinoj prepoznavanju, ne samo u Salonu nego i šire. Odatle i potreba razumijevanja njezina karaktera i simbolizma. Držim kako se prikazana frizura ne smije objasniti kao rezultat majstorova neumijeća i površnosti u radu, jer se površno mogao prikazati i neki drugi tip kompleksnije frizure. Prikaz je po mome sudu hotimičan i distinktivnog karaktera te je trebao prikazati specifičnost mode koju je žena njegovala. Vjerujem da su ipak u pitanju pletenice, jer bi pojavu raspuštene kose bilo gotovo nemoguće objasniti. Koje je ishodište frizure? Moguće je da se njome na alegorijski način htjela izraziti jednostavnost i skromnost pokojnice. Jednostavnost spomenika i odsutnost nakita, inače tipičnog za ženske portrete 3. i 4. stoljeća, govore naime u prilog nižega društvenog položaja pokojnice. Njezino ime – *Statia Ursula* – a posebice suprugovo ime *Aurelius Titus* govore također u prilog pretpostavke kako je riječ o ljudima domaćega, autohtonoga podrijetla.³⁶ Ako je tome tako, moguće je da ovdje zapravo imamo prikaz frizure kakvu i danas njeguju starije žene u tradicionalnijim sredinama unutrašnjosti Dalmacije i susjedne nam Bosne i Hercegovine.

Žena prikazana na steli kat. 5 nosi za salonitanske prilike također jedinstvenu varijantu *Zopfkrantz* frizure s onduliranom i u valovnice počesljanom kosom iznad čela i iza ušiju, na zatiljku spletenom u pletenice, prekrizene i podignute na tjeme, te položene poput prstenastoga obruča (vijenca) kalote lubanje (*Rundflechtfrisur*). Opisana frizura pojavljuje se najranije na numizmatičkim portretima iz vremena Druge tetrahije, i to portretima Dioklecijanove kćeri Galerije Valerije i Konstantinove majke Helene, a zahvaljujući Konstantinovo polusestri Konstanciji i majci joj Flaviji Maksimi Teodori zadržava se sve do 330-ih i 340-ih godina.³⁷ Razvoj frizure relativno je dobro poznat; ide od od varijanti s malom i niskom pletenicom koja pokriva stražnji dio tjemena na portretima Galerije Valerije, preko varijanti sa sve masivnijom pletenicom i debelim uvojcima spuštenima iz nje na ramena na portretima ranoga i srednjega konstantinskog doba, do onih s voluminoznim, ali plitkim vijencem koji podsjeća na dijadem ili grčko slovo omega (gledano otraga).³⁸ Na ranokonstantinske uzore vranjičkome portretu ukazuje tipično ondulirana kosa iznad čela i još uvijek nešto tanje i visoko postavljene pletenice. Iz toga slijedi da je ženin uzor vjerojatno Helena (ca. 312-330). Ostaje dvojbeno treba li »trake« u visini desnoga uha objasniti kao valovnice kose ispuštene s potiljka, što je vjerojatnije, ili kao nabore ogrtača koji pokriva stražnji dio glave.

Od uprizorenja portreta na vranjičkim stelama jedan detalj sa stele kat. 1 zavrjeđuje posebnu pozornost. Riječ je o načinu na koji su u niši stele postavljeni portreti Gaja Valerija Primigenija i Gaja Valerija Metalika. Oni, naime, ne izranjaju iz niše na način na koji smo to navikli na ovakvoj vrsti spomenika (usp. stelu kat. 2), svojim gornjim dijelom tijela poput polufigura, već počivaju na podužoj bazi koja izradom podsjeća na konzolu profiliranu kao *cyma recta*. Ovo je jedinstveni način formatiranja i impostacije portreta pokojnika, koji u Dalmaciji, koliko je meni poznato, za sada nema bliskih usporedbi.

Iako je praksa postavljanja polufigura na nekoj vrsti visokoga podnožja relativno česta pojava na arhitektonskim stelama, posebice onima sjeverne Italije, ta podnožja zapravo imaju funkciju natpisnoga polja s portretima obuhvaćenim unutar zajedničkog interkolumnija.³⁹ U rijetkim

34 D. Maršić 1996, str. 17.

35 Za navedene tipove frizura usp. stariji, ali još uvijek koristan rad K. Wessel 1947, str. 66 i d., sl. III-IV. Od novijih usp. K. Schade 2003, str. 13 i d., osob. 95 i d.

36 U tome smislu posebice su značajna osobna imena: Usp. G. Alföldy 1969, str. 312-313, s.v. *Titus*, str. 318, s.v. *Ursula*. Usp. i kratku elaboraciju kod D. Maršić 1996, str. 17.

37 K. Schade 2003, str. 26-27, 53 i d., tab. 3, sl. 8 (Helena), sl. 9 (Konstancija).

38 K. Schade 2003, str. 96 i d.

39 Usp. npr. stelu Kvinta Labijena Moliona iz okolice Pazina: N. Cambi 2000, str. 41 i d., kat. br. 42, tab. 49, sl. lijevo. U sjevernoj je Italiji pronađeno na desetine slično koncipiranih stela.

se slučajevima iznad tako koncipiranoga podnožja s natpisom primjećuje još jedna niža, ravna baza.⁴⁰ Ta se baza međutim pruža od stupa do stupa, više kao neka ravna traka, a nije kao na vranjičkoj steli definirana kao zaseban element. Baza na steli Valerija svojom izradbom - zanimljivo je - jako sličiti bazama s bočnih strana brojnih salonitanskih ara na kojima stoje tugujući eroti ili Orijentalci.⁴¹

Izvedbom i odnosom baze i portreta kao zanimljiva usporedba steli Valerija posebno se nameće skupina od pet reljefa s grobnice obitelji *Caltilius* iz Ostije i nekoliko reljefa grada Rima. Na reljefima iz Ostije portreti su postavljeni na bazama sličnima vranjičkoj, ali u formatu ramenih bista prikazanih u profilu.⁴² Baze se sastoje od ravnoga donjeg dijela na kojemu je uklesan natpis i gornjega dijela koji je profiliran s ravnom trakom i *cyma reversa* profilom. Pružaju se sve do pokrajnjih pilastara s kojima se gotovo sljubljuju, ali je na reljefu L. Kaltilija Celera rez između dva elementa ipak jasno naznačen.⁴³ Reljefi Kaltilija međutim ne pripadaju stelama nego većoj obiteljskoj grobnici u kojoj su bili uzidani, datiranoj u Trajanovo doba.⁴⁴ Za raspravu zanimljivi reljefi iz grada Rima kontekstualno pripadaju dvjema skupinama. Jedna ima jedan do dva portreta pokojnika koji kao polufigure izrastaju iz profilirane baze koja obično sadrži natpis, ali nemaju bočne okvire budući su stajali u nišama kolumbarija.⁴⁵ Drugu predstavljaju reljefi koji su krasili hramski grob obitelji *Haterius* ili njegov okoliš, s portretima Kvinta Haterija i njegove supruge, prikazanih u edikulama, u isječku ramenih bista, koji dataciju stavljaju u doba Flavijevaca.⁴⁶ Zajedničko je navedenim primjerima da su im portreti izrađeni ili kao biste ili kao polufigure, ali postavljene u ambijentu tipičnom za biste. Nema prema tome zaprjeka da se i portrete Valerija sagleda u istom kontekstu i da se zaključi kako je namjera majstora bila vizualizirati njihove portrete kao biste. Nadalje, prikazom je očito vizualizirana stvarna praksa postavljanja polufigura i bista pokojnika unutar predvorja i slikovnih polja različitih

tipova monumentalnih grobnica (mauzoleji tipa hramskoga groba, edikule, eksedre, rotonde, oltara i dr.). Usporedba s hramskim grobom Haterija i grobom Kaltilija koji je vjerojatno bio istoga tipa, ne znači nužno da je uzor vranjičkoj steli bio upravo taj oblik arhitekture. Osim u predvorju, kod hramskih se grobova portreti češće nalaze unutar zabata i na bočnim stranama građevine.⁴⁷ Za konkretnije promišljanje u tom smislu nedostaje nam nažalost struktura gornjega dijela spomenika Valerija. Naizgled ravna pozadina iza portreta ne može biti od velike koristi; ona jednako može pripadati pravokutnom polju i polukružnoj niši. Ukoliko je polje imalo arhitrav, uzor steli osim hramskoga groba mogle bi biti i nadgrobne edikule, npr. tipa onih otkrivenih u Sarsini u Italiji, Aula Murcija Obulaka i Efonija ili Vofionija Rufa.⁴⁸ Ukoliko je to ipak bio arhivolt s poluloptastim svodom, uzor su mogle predstavljati i građevine tipa niše-eksedre⁴⁹ ili njima slične grobne kapele ravnoga stražnjeg zida.⁵⁰ Kod edikula se natpis nalazi na visokom podnožju, pa bi njegovo uprizorenje odgovaralo izvornoj formi, dok se kod eksedra i njima sličnih struktura nalazi u drugačijem kontekstu koji nije mogao biti preslikan na plošnoj i okomitij koncipiranoj steli.

Ono što je na vranjičkoj steli prikazano u reljefnom kiparstvu, potvrđeno je u punom kiparstvu na jednoj drugoj salonitanskoj steli. Riječ je o manjoj steli otkrivenoj na nepoznatome mjestu u Saloni, izrađenoj od stupa ili polustupa u formi manje edikule bez natpisnog polja.⁵¹ S obzirom da je pozadina niše sačuvana intaktna, ali bez i najmanjeg traga portreta, logično je razmišljanje da je portret u njoj bio postavljen kao zaseban element, u isječku biste ili polufigure.⁵² Tome bih dodao primjedbu da je izostanak natpisa moguće uvjetovan izradom postolja portreta koje je moglo nositi i taj sadržaj. Pojava takve prakse na steli iz Isakovaca kod Glamoča i njezina sada očita uvjetovanost primjerima na obali,⁵³ traži da se geneza i obim ove interesantne pojave podrobnije istraže.

40 Usp. fragment stele iz Modene: H. Pflug 1989, str. 176-177, kat. br. 55, tab. 13, sl. 2.

41 Serija takvih spomenika započinje arom Kvinta Etuvija Kapreola: N. Cambi 2002, str. 126, sl. 34. Oblik baze osobito je dobro vidljiv na lijevoj bočnoj strani.

42 R. Calza 1964, str. 52 i d., kat. br. 75 i d., tab. 35, 44, str. 83 i d., br. 110-111, tab. 73. Usp. i V. Kockel 1993, str. 234, Anhang II, br. 5.

43 R. Calza 1964, kat. br. 77, tab. 35.

44 O tim sam reljefima raspravljao u prvom svesku ovoga časopisa, u kontekstu obiteljskoga reljefa uklesana u živu stijenu u Vranjicu. Tamo vidi i relevantnu stranu i domaču lit.: D. Maršić 2008, str. 45 i d.

45 Usp. V. Kockel 1993, str. 8 i d., kat. L20, tab. 105b, M4, tab. 116a.

46 D. E. E. Kleiner 1992, str. 197 i d., sl. 167-168.

47 Najboljim primjerom hramskoga groba smatra se prikaz na jednom od narativnih panela s grobnice Haterija: D. E. E. Kleiner 1992, str. 197 i d., sl. 166.

48 Usp. D. Maršić 2009, str. 36, bilj. 18 s navodom literature koja se odnosi na predmetne edikule.

49 J. M. C. Toynbee 1996, str. 122, sl. 11, br. 2, 4, 9 na str. 120-121.

50 Usp. npr. A. Schober 1923, str. 194 i d., sl. 203.

51 S. Rinaldi Tufi 1971, str. 114, kat. 45, tab. 13, sl. 1.

52 S. Rinaldi Tufi 1971, str. 114 (...la nicchia in cui doveva essere inserito busto-ritratto).

53 O toj steli vidi u D. Maršić 2004a, str. 22 i d., sl. 4, gdje se donosi i starija literatura.

5. Natpisi

Iako obvezatni, natpisi na spomenicima koji nose likove pokojnika imaju nešto manju važnost od natpisa s običnih primjeraka, a kada k tome donose tek najopćenitije podatke gotovo da postaju i manje važan sadržaj. O njima samo u kratkim crtama.

Natpisi su sačuvani na tri od pet vranjičkih stela – kod stela kat. **1**, **3** i **5**. Kod stele kat. **2** kontroverze oko postojanja natpisa nema jer je jasno da je morao biti izveden, makar i bojanjem. Polje u kojem je stajao ima profilirani obrub dobro poznatoga tipa (*cyma reversa*) i jednostavan vanjski okvir, a oni ne bi bili izrađeni bez jasne namjere da se umetne i epitaf. Nema sumnje da je natpis posjedovala i stela kat. **4**, ali od njega čini se nije bio sačuvan nikakav trag.

Svaki od tri sačuvana natpisa izveden je drugačijom kapitalom. Natpis sa stele Valerija realiziran je u formi kvadratne kapitale, ne posjeduje posvetu Manima i uzorno je ordiniran, makar bez ranije pripreme u vidu ordinacijskih crta. Već iz toga je vidljivo da je raniji od ostala dva. Natpis na steli Statije Ursule izveden je s druge strane pismom bliskim kurzivnoj kapitali, započinje posvetom Manima, a tekst je gotovo cijelom dužinom razbijen između redaka, što pokazuje da nije bilo nikakve pripreme, štoviše, da je autor možda sam komemorator u kućnoj radinosti. Taj natpis strukturom vjerojatno može poslužiti za rekonstrukciju slijeda i sadržaja natpisa sa stele kat. **5**, inače izvedenog pismom koje bi pojmovno bilo najtočnije klasificirati kao rustičnu kapitalu. Sačuvani dio teksta pokazuje da je dativu *coniugi* sigurno prethodilo ime pokojnice, a sudeći prema nastavku ime komemoratora vjerojatno se nalazilo na samome početku teksta, odmah iza posvete Manima čij je postojanje veoma izvjesno.

Od izvedbe i karakteristika natpisa još vrijedi istaknuti pojavu distinkcijskih hedera (*hederae distinguens*) na steli Valerija. Uz već spomenuto jedinstveno formatiranje portreta, to je još jedan dobar reper za datiranje spomenika.

6. Datacija i zaključak

Iako je pitanje datiranja, a time i kronologije prejudicirano i apostrofirano kratkim napomenama unutar kata-

loških jedinica, svrha je ovoga poglavlja podastrijeti sve kriterije odnosno argumente u prilog predloženoj dataciji.

Na steli Valerija (kat. **1**) glave pokojnika kao najsigurniji element za datiranje nažalost nisu sačuvane, pa se u tu svrhu moraju iskoristiti strukturalni elementi, epigrafija, ikonografija i stilske karakteristike portreta. Izostanak posvete Manima (*Dis Manibus*), dativni oblik imenovanja pokojnika bez filijacije, pojava kognomena (*cognomen*) u imenima pokojnika i prije svega pojava bršljanovih listića kao znakova interpunkcije u zadnjem retku natpisa (*hederae distingues*) potvrde su da stelu sigurno treba datirati u vrijeme poslije sredine 1. stoljeća poslije Krista.⁵⁴ Posveta Manima siglami DM postaje uobičajena tek od početka 2. stoljeća, iako se izuzetno može pojaviti i ranije,⁵⁵ a slično je i s hederama koje se najranije pojavljuju tijekom flavijevskoga razdoblja, a učestale su u 2. stoljeću poslije Krista.⁵⁶ Stilske karakteristike u izradi portreta dobro potkrjepljuju takvu dataciju. Izradu draperije odlikuje kontrastiranje dubokih i plitkih površina što je proces dobro zapažen upravo u kasnije flavijevsko doba.⁵⁷ Vrijeme od 70-ih ili 80-ih do 120-ih ili 130-ih godina pouzdano je okvir u koji treba datirati nastanak stele.

Stelu nepoznatoga mladića (kat. **2**) dobro datiraju modne i stilske karakteristike portreta iz kojih se može iščitati veza s ikonografijom cara Trajana. Bademoliko oblikovanje očiju tipično za fizionomiju upravo toga cara, jednostavan ispeglan izgled pramenova karakterističan za prva dva careva portretna tipa te izostanak šarenica koje se prikazuju od Hadrijanova doba⁵⁸ pokazuje da su vrijeme nastanka stele prva dva desetljeća 2. stoljeća (100.-120. god.). Zbog vremena u kojemu su nastali i bili popularni 1. i 2. Trajanov tip, moguće je da vrijeme nastanka treba suziti na zadnje tri godine 1. stoljeća i prve godine 2. stoljeća poslije Krista.

Stela Statije Ursule apsolutno je mlađa od prve dvije. Za takvu tvrdnju mnoštvo je dokaza. Od strukturalno-tipoloških to su jednostavnost koncepcije, pojava portreta u zabatnom polju i njegov format (malo poprsje).⁵⁹ Od epigrafskih kriterija vrijedi istaći posvetu Manima,⁶⁰ ime-

54 Pored epigrafičkih priručnika E. Thylandera, I. Calabi Limentani i dr. autora, koristan i sažet prikaz datiranja dalmatinskih natpisa pomoću imenskih formula, natpisnih formula i stilskih elemenata donosi G. Alföldy 1969, str. 27 i d.

55 G. Alföldy 1969, str. 28.

56 Pojava hedera u Dalmaciji nije dovoljno istražena. U Italiji se javljaju već sredinom 1. st. i to u sjevernoj Italiji, a u Rimu su učestale od Hadrijanova doba: H. Pflug 1989, 12, bilj. 61-62.

57 Usp. N. Cambi 2000, str. 47 i d. Dobar je primjer Domicijanova glava danas u Kotoru u Crnoj Gori.

58 Pregledno sa starijom lit. N. Cambi 2000, str. 54 i d.

59 Dobro je poznata činjenica da se pojava portreta u zabatima stela vezuje uz kasnije primjerke 2. do 4. stoljeća poslije Krista, dok se ranije prikazuju u zasebnom polju između zabata i natpisa. Usp. kratke crtice kod G. Alföldy 1969, str. 30 i S. Rinaldi Tufi 1971, str. 125-126, kat. 21 i d.

60 Usp. bilj. 55.

novanje muškarca formulom *duo nomina*,⁶¹ posebice pojavu carskoga imena *Aurelius* raširenoga poslije Karakaline konstitucije (212. godine poslije Krista),⁶² kao i uopće izvedbu natpisa. Predloženim kriterijima treba pribrojiti i izgled frizure, koju je - iako motiviranu specifičnim razlozima - čini mi se moguće staviti jedino u kontekst poodmakloga 3. ili 4. stoljeća, odnosno vrijeme pune popularnosti *Scheitelzopf* i *Zopfkrantz* frizura.

Najmlađi sigurno datirani spomenik je stela starije žene kat. **5**, što jasno potvrđuje ranije iznesena analiza frizure s posuvraćenim i na tjeme podignutim pletenicama koje formiraju vijenac. Stilske karakteristike idu u prilog predloženoj dataciji, iako su dijelom proistekle iz grafičkoga oblikovanja uvjetovanog debljinom materijala. Portret vjerojatno nije stariji od 310-ih niti mlađi od 330-ih godina.

Prema tome, dvije stele moguće je sa sigurnošću datirati u rani principat (kat. **1-2**), dvije u dominat (kat. **3 i 5**), dok vremenska pripadnost stele kat. **4** ostaje do daljnjega upitna.⁶³ Dva ranija spomenika arhitektonski su koncipirana, a dva mlađa su jednostavnije (anarhitektonske) koncepcije, prvi raščlanjen proflacijom, a drugi vjerojatno i

bez nje. Stele arhitektonske koncepcije su već i na prvi pogled naglašeno većih gabarita. One su u Vranjic gotovo sigurno donijete iz Salone, za što se potvrdu treba vidjeti u činjenici da je obitelj Benzon imala brojne posjede u Solinu, kao i da je transport spomenika morem bio relativno jednostavan.⁶⁴ Lokalni su primjerci skromnije izvedbe, iako to ne znači da se na vranjičkome polutoku ne smiju očekivati i spomenici vrsnije izradbe. Različito mikrotopografsko podrijetlo ne umanjuje mogućnost zajedničkoga izučavanja i vrijednost dobivenih zaključaka, jer u konačnici i Vranjic je u antičko doba bio samo dio velike Salone (*longae Salonae*).

Vranjička skupina portretnih stela, iako brojčano mala i zastupljena sa svega nekoliko tipova, jasno pokazuje kako su strukturalna koncepcija i iz nje proizišla vanjska forma i unutrašnje ustrojstvo (na kojima, usput rečeno, treba graditi kriterije tipologije) u direktnoj vezi sa stupnjem monumentalizacije ili demonumentalizacije spomenika, socijalno-ekonomskom komponentom kao podlogom za njegovo ostvarenje, s formatom i kvalitetom portreta, a time i estetsko-umjetničkom vrijednošću same izvedbe.

61 U Dalmaciji se *praenomen* kao dio imenske formule počinje gubiti od druge polovine 2. stoljeća poslije Krista: G. Alföldy 1969, str. 27.

62 G. Alföldy 1969, str. 46 i d.

63 Za kronološko razgraničenje navedenih razdoblja usp. G. Alföldy 1969, str. 19.

64 F. Bulić 1913, str. 26 i d.; D. Kečkemet - I. Javorčić 1984, str. 30 i 79 i d. gdje se vidi da su Benzoni imali posjede i u Vranjicu i u Solinu.

Kratice

- BJb = Bonner Jahrbücher, Bonn
CIL 3 = Corpus inscriptionum Latinarum, vol. 3, Berlin 1873 (ed. Th. Mommsen); Suppl., Berlin 1902 (ed. O. Hirschfeld)
EAA = Enciclopedia dell'arte antica ed orientale, Roma

Literatura

- G. Alföldy 1969 Géza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg 1969.
- D. Boschung 1999 Dietrich Boschung, *Die Bildnisse des Traian*, Traian in Germanien, Traian im Reich, Bericht des dritten Saalburgkolloquiums, Saalburg-Schriften 5, Bad Homburg v.d.H. 1999, 137-144.
- D. Boschung 2002 Dietrich Boschung, *Ein Kaiser in vielen Rollen. Bildnisse des Traian*, Traian: ein Kaiser der Superlative am Beginn einer Umbruchzeit?, Mainz am Rhein 2002, 163-171.
- F. Bulić 1913 Frane Bulić, *Notizie storiche sul villaggio Vranjic vicino Salona*, Bullettino di archeologia e storia dalmata 36, Split 1913.
- F. Bulić 1914 Frane Bulić, *Inscrizione inedite*, Bullettino di archeologia e storia dalmata 37, 1914, 106.
- R. Calza 1964 Raisa Calza, *Scavi di Ostia V. I ritratti, I*, Roma 1964.
- N. Cambi 2000 Nenad Cambi, *Imago animi - antički portret u Hrvatskoj*, Split 2000.
- N. Cambi 2002 Nenad Cambi, *Kiparstvo*, Longae Saloniae, 1-2, Split 2002, 115-174, 44-98.
- I. Fadić 2007 Ivo Fadić, *Nadgrobnni tituli Petronije Urse i Emilija Atacina iz antičkoga groba u Zadru*, Opuscula archaeologica 31, Zagreb 2007, 165-181.
- H. Gabelmann 1972 Hans Gabelmann, *Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein*, BJb 172, Bonn 1972, 65-139.
- H. Gabelmann 1977 Hans Gabelmann, *Zur Tektonik oberitalischer Sarkophage, Altäre und Stelen*, BJb 177, Bonn 1977, 199-244.
- H. R. Goette 1990 Hans Ruprecht Goette, *Studien zu römischen Togadarstellungen*, Mainz am Rhein 1990.
- N. Goldman 2001 Norma Goldman, *Reconstructing Roman Clothing*, The World of Roman Costume, Madison 2001, 213-237.
- D. Kečkemet - I. Javorčić 1984 Duško Kečkemet - Ivo Javorčić, *Vranjic kroz vjekove*, Split 1984.
- D. E. E. Kleiner 1992 Diana E. E. Kleiner, *Roman Sculpture*, New Heaven - London 1992.
- V. Kockel 1993 Valentin Kockel, *Porträtreiefs stadtrömischer Grabbauten. Ein Beitrag zur Geschichte und zum Verständnis des spätrepublikanisch-frühkaiserzeitlichen Privatporträts*, Mainz am Rhein 1993.

- G. A. Mansuelli 1956 Guido Achille Mansuelli, *Genesi e caratteri della stele funeraria Padana*, Studi in onore di A. Calderini e R. Paribeni, III, Milano - Varese 1956, 365-384.
- G. A. Mansuelli 1967 Guido Achille Mansuelli, *Le stele romane del territorio ravennate e del Basso Po*, Ravenna 1967.
- D. Maršić 1996 Dražen Maršić, *Rimska portretna stela iz Vranjica*, Solinska kronika 25 (III), Solin 15.10. 1996, 17.
- D. Maršić 2002 Dražen Maršić, *Portretne stele na obalnom području rimske provincije Dalmacije* (doktorska disertacija u rukopisu), Zadar 2002.
- D. Maršić 2004a Dražen Maršić, *Izgubljeni salonitanski spomenici (I). Portretna stela obitelji Pompeius*, *Adrias* 11, Split 2004, 11-40.
- D. Maršić 2004b Dražen Maršić, *Rimske portretne stele iz Muzeja grada Trogira*, *Opuscula archaeologica* 28, Zagreb 2004, 111-146.
- D. Maršić 2008 Dražen Maršić, *Nadgrobnni reljef iz Vranjica - primjer rimskoga spomenika uklesana u živu stijenu*, *Tusculum* 1, Solin 2008, 45-52.
- D. Maršić 2009 Dražen Maršić, *Bilješke uz dvije salonitanske portretne stele*, *Tusculum* 2, Solin 2009, 33-44.
- H. Pflug 1989 Hermann Pflug, *Römische Porträtstelen in Oberitalien. Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Mainz 1989.
- F. Rebecchi 1972 Fernando Rebecchi, *Considerazioni sulle stele di tipo corniciato, in occasione di un nuovo rinvenimento*, *Atti e memorie*, ser. X, 7, Modena 1972, 181-210.
- Salona IV *Salona IV. Natpisi starokršćanske Salone IV.-VII. st.*, Rome - Split 2010.
- K. Schade 2003 Kathrin Schade, *Frauen in der Spätantike - Status und Repräsentation. Eine Untersuchung zur römischen und frühbyzantinischen Bildniskunst*, Mainz am Rhein 2003.
- A. Schober 1923 Arnold Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien 1923.
- S. Schönauer 2001 Srđana Schönauer, *Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima iz Arheološkog muzeja u Splitu*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 93, Split 2001, 223-515.
- J. M. C. Toynbee 1996 Jocelyn Mary Catherine Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, Baltimore - London 1996.
- S. R. Tufi 1971 Sergio Rinaldi Tufi, *Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale*, *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Anno CCCLXVIII, Memorie Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, ser. VIII, vol. XVI, Roma 1971, 87-166.
- K. Wessel 1947 Klaus Wessel, *Römische Frauenfrisuren von der Severischen bis zur Konstantinischen zeit*, *Archäologischer Anzeiger* 61-62/1946-47, Berlin 1947, 62-76.

Summary

Dražen Maršić

Roman Portrait Stelai of Vranjic

Key words: Vranjic, stelai, portraits, Salona

The paper deals with a group of five Roman sepulchral stelai, presenting portraits of the deceased, discovered or built in the houses in the town of Vranjic. In the archaeological publications these monuments are mentioned only summarily, except for the stele Cat. 5.

The central part of the stele, built in the courtyard of the Benzon family house in Vranjic (Cat. 1, fig. 1), certainly originates from Salona. It presents father and son, Gaius Valerius Primi-genius and Gaius Valerius Metallicus, wearing civil garments, as togates in the semi-figure format, holding a volumen in their hands. The stele built in the terrace of the Benzon house (Cat. 2, fig. 2) is probably of the same origin. It presents portrait of a young man of the semi-figure height, also as a togate and holding a volumen in his left hand.

Interestingly, there is no inscription at the stele, although the inscription field is made and prepared for this. The stele of Statia Ursula, built in the house at Dom don F. Bulića 1 (Cat. 3, fig. 3) originates either from Salona or from Vranjic. In its lower part there is an inscription, whereas in the inscribed gable is the bust size portrait of the deceased. An interesting detail is the hairstyle of the deceased, a Roman citizen. On this stele fragment, discovered in 1912 next to the early Christian graveyard of Crikvine in Vranjic (Cat. 4), we learn only from a brief note written by don F. Bulić. It could not be found in the Archaeological Museum in Split, for autopsy purposes. In its upper part preserved was a woman's head (a protoma) of a larger size, and below it another, much smaller, head (a child). This amorphous fragment, discovered in 1922 in Vranjic, to be acquired for the Archaeological Museum in Split, (Cat. 5, fig. 4) has been related to this group of stelai (shaped as a titulus) mostly because of the preserved thickness of just 1.5 cm. It presents portrait of an older woman with the so called *Rundflechtfrisur*, originally below an inscription that has not been preserved, however its structure can be reconstructed.

By their structural concept, the stelai of Valerius and of an unknown young man (Cat. 1-2) belong to the »architectonic stelai«, that is, the »aedicule shaped stelai«. The missing upper part of the former one cannot be reconstructed with absolute certainty, but most probably this was a classic architrave and a triangular gable. It is interesting that the lateral sides of the S-profile of the inscription field are not in the same axis with the inner edges of the upper field pilasters, whereby the inscription field is defined as a separate part of the monument also visually. The stele of the young man belongs to the type of the architectonic stelai with straight architrave. The stele of Statia Ursula (Cat. 3) has a double scheme, consisting of the inscription field and the gable with the portrait. It belongs to the most numerous type of Roman sepulchral stelai, defined as the »moulded stelai«. We have no written information on the inner constitution and the outer form of the fragment Cat. 4, obviously because there are no survived information indicating this. Most probably this was portrait of a mother and child in the first plane, and a stele of relatively larger dimensions. In the fragment Cat. 5, the portrait of the deceased is inserted within the inscription, precisely below it, supporting the assumption that the entire façade was designed as a single field, without any moulding or outer frame. The slab being only 1.5 cm thick, it is little probable its upper part to have been crowned with a gable or another ending. More probable it was designed as a vertically elongated titulus. By this concept, the stele could be grouped into

the type that could be defined as the »non-architectonic rectangular stele« or the »non-articulated rectangular stele«.

The figures in the stele Cat. 1 are presented as togates, the left one in a toga of the Ad Type, and the right one of the Ba Type (after H. R. Goette). This brings to the conclusion that the figure to the left is probably the father (older type of draping), whereas the one to the right is the son (younger type). Discussing the type of toga worn by the young man in the stele no. 2, is not opportune, because of the reduced fragment of the presentation, wherefore the *umbo* - even if planned - could not have been presented. The *sinus* seems quite certainly to have existed and its upper part can be recognised in the band falling down the left shoulder. Its fashion and style characteristics indicate its models being the Trajan's portraits of the types 1 and 2. The most interesting detail of the portrait of Statia Ursula (Cat. 3) is certainly her hairstyle with two long »locks« falling down to the shoulders. According to the parallel and partly oblique »ribs« in the locks, these seem to be braids rather than long hair, which brings to the assumption that, given the modest and probably local origin of the deceased, this is the traditional women fashion of the continental Dalmatia. The woman at the stele Cat. 5 wears, for the conditions in Salona, a unique variant of the *Zopfkrantz* hairstyle, with the hair styled in permanent wave and brushed above the forehead and behind the ears, made into braids at the back of the head, crossed and lifted to the top of the head, and curled into a ring (wreath) around the head (*Rundflechtfrisur*). By its described elements, it relates to the early and mid Constantinian period models, i.e., portraits of the Constantine's mother Helen (ca. 312-330).

Of the portraits at the stelai of Vranjic, one detail of the stele Cat. 1 deserves particular attention - portraits designed as clothed busts placed on a console. Comparisons with similarly conceived stelai, relieves from tombs of the families *Caltilius* of Ostia, *Haterius* of Rome, etc., show the artist's intention to have been to visualise portraits as busts of the deceased, placed within the space of a monumental tomb (a mausoleum). Its models may have been tombs of the niche-exedra type and similar chapels of flat back wall (if the upper part had an archivolt) or aedicule (in case of a flat architrave).

The Valeria's stele (Cat. 1) is dated by structural elements, epigraphy, iconography and style characteristics of the portrait. The lack of dedication to Manes (*Dis Manibus*), the dative form of naming the deceased without filiation, appearance of cognomen and, first of all, appearance of ivy leaves as punctuation marks (*hederae distingues*) confirm that the stele is to be dated after the mid 1st ct AD. In Dalmatia, dedication to Manes by the DM sigla became common only from the early 2nd ct, before that appearing only exceptionally. Similar situation is about the ivies, that appear for the first time in the Flavian époque to become common in the 2nd ct. AD. This dating is well supported by the portrait style characteristics. The time between the years 70s or 80s and the 120s or 130s is the reliable frame within which this stele is to be dated. The stele of the unknown young man (Cat. 2) is well dated by the fashion and type characteristics of the portrait, showing connections with the emperor Trajan's iconography. The almond-shaped eyes, simple appearance of the locks, characteristic for the emperor's first two portrait types, and lacking the irises, indicate the stele to have been created in the first two decades of the 2nd ct. (years 100-120). Given the time when the Trajan portrait types 1 and 2 appeared and were popular, the time of the stele should be reduced to the last three years of the 1st ct. and the first years of the 2nd ct. AD. The stele of Statia Ursula (Cat. 3) is absolutely later than the first two. This is confirmed by the simplicity of its conception, appearance of portrait in the gable field, and its size (small bust). Of the epigraphic criteria, emphasized should be dedication to Manes, naming of the man by the *duo nomina* formula, especially appearance of the name *Aurelius*, spread after

the Antoninian constitution (212 AD), and the inscription design in general. The suggested criteria should also be added the hairstyle, that can be placed into the context of the late 3rd or the 4th ct., that is, the time of utmost popularity of the *Scheitelzopf* and *Zopfkrantz* hairstyles. The latest artefact is the stele Cat. 5, clearly confirming the previously presented analysis of the hairstyle with the braids turned and lifted to the top of the head and forming a wreath. Most probably, the portrait is made neither before the 310s nor after the 330s.

The two older monuments are conceived architectonically, whereas the two younger ones are of simpler (non architectonic) conception, the former designed by means of mouldings, the later one probably without it. The stelai of the architectonic concept are at the very first glance noticed to be of larger dimensions. Most probably they have been brought to Vranjic from the nearby Salona. This is supported by the facts that the Benzon family had numerous properties in Solin, and that transportation of monuments by the sea was relatively simple. Local examples are produced more modestly. However this does not mean that monuments of superior quality should not be expected at the Vranjic peninsula.